

B 100432

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

SZERKESZTI

KIRÁLY ISTVÁN ÉS TÓTH DEZSŐ

16

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

EURÓPAI
HUMANISTA HAGYOMÁNY SZEREPE
SZEPSI CSOMBOR MÁRTON
ÍRÓI FEJLŐDÉSÉBEN

CSOMBOR ÉS BÓNIFACIO

B 100432/W
894
SZ71T

SZEGED
1960

Szeged

Késedelmi díjat számolunk fel

a később visszahozott könyvért

Ce n'est pas / Kés
alors / e kés

~~2001 NOV 1 7~~

2003-05-14

J000144734

Witman Tibor professornak ötni
kötetével és szerzővel:

Károly Sándor írta

B 100432

Szepsi Csombor Márton *Dante-hasonlata* címen a Filológiai Közlöny hasábjain (1959. 187—189.) nemrégiben megkíséreltük felhívni a figyelmet arra, hogy az első magyar nyelvű útleírás szerzőjének egyik verse a *Divina Commedia* ismeretének apró nyomáról tanúskodik. Utaltunk arra is, hogy feltételezésünk szerint Csombor Márton Danzig városában, a Giovanni Bernardino Bonifacio nápolyi születésű olasz humanista által alapított könyvtárban lapozhatott bele Dante munkájába. A megnyugtató filológiai bizonyításra danzigi levéltári adatok és nehezen hozzáférhető külföldi szakirodalom híján, akkor nem volt alkalmunk. Azóta sikerült kapcsolatot teremtenünk a Danzigi Akadémiai Könyvtár egyik munkatársával, Koltay-Kastner Jenő professzor pedig meghozatta számunkra Rómából Bonifacio pályájának legfrissebb, Aldo Bertini-féle méltatását, így most áll módunkban az érdekes eredményeket hozó Csombor—Bonifacio párhuzam feltárása.

Szepsi Csombor Márton (1595—1623) a Bethlen Gábor nevéhez fűződő függetlenségi harcok, a fejedelmi központosítás és művelődési politika vetületeként létrejövő XVII. sz. eleji magyar protestáns polgári irodalom Szenczi Molnár Albert mellett legjelentősebb alakja. Nem lesz tehát haszon nélkül való az sem, ha az említett párhuzam kapcsán megpróbálunk utalni munkásságának néhány tisztázatlan kérdésére. Így szeretnénk megmutatni, hogy egyéniségének legfontosabb jellemzője: az Európa meglátásáért szenvedélyesen vállalt „bujdosás”, a buzgó tudásszomj, milyen európai humanista hagyományok és példák összetevőjeként tudatosult, mikorra tehető életrajzában az írói szándék megszületése, s melyik európai városnak tulajdoníthatunk ebben döntő szerepet? Ezekhez a problémákhoz kapcsolódik egy újabb feladat: az eddig egymással mereven szembeállított polgári szemléletű *Europica Varietas* (1620) és újsztoikus szellemű vallásos erkölestana, az *Udvari Schola* (1623) forrásainak vizsgálata.

*

Csombor Márton nevezetes útleírásának¹ bevezetőjében elmondja, hogy „az 1616. esztendőben, idejének penig 22 esztendeiben, szinte minden barátinak és jó akaróinak akarattya ellen végzé azt, hogy amaz hires neves Danczka városának Gymnasyumába tanuságnak okáért menne”. Liskai Bálint deák társult hozzá, és a két „másoknak itéletek szerint igen készületlen, de az ő aránzásuk szerint jól fel készült” vándor „el indula Szepsiből május 15-én, az felöl meg nevezett esztendőben,” s május 30-án már meg is érkezett a lengyel határhoz. (EV. 3—5.) Innen kb. egyhónapos út után jutottak el a Balti-tenger partján fekvő Danzigba, ahol június végén Bartolomäus Schachmann lengyel tanuló társaságában azonnal beiratkoztak a gimnázium növendékei közé. Az iskola tanulóinak korabeli katalógusa így őrizte meg nevüket:

Bartholomaeus Schachman Dantiscanus

.....
Martinus Szepsi Ungarus

*Valentinus Liskai Ungarus*²

¹ Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*. Kassa, 1620. RMK. I. 500. (A továbbiakban: EV.)

² Ezt az adatot Irena Fabiani-Madeyska, a „Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk” munkatársa szívességének köszönhetem, aki a „Wojewodzkie Archiwum Gdańskie” 300, 42/92 jelzésű *Catalogus discipulorum qui in Gymnasio ... fuerunt ... c. kéziratából* (Sub anno jun. 1610. fol. 95^r) kimásolta számomra.

„Pruzországnak jobban meglátásáért” Csombor 1617. január 21-én hagyta el Danzigot (EV. 105.), tehát hét hónapig tartózkodott a városban. A lengyelországi protestantizmus és késői humanizmus eme centrumában mély és gyümölcsöző hatások érték. Ahogy példaképe: Szenczi Molnár Albert Strassburgban ismerkedett meg a nagyvilággal és a könyv-világgal, a klasszikus műveltség alapelemeivel,³ úgy Csombornak erre Danzig nyújtott lehetőséget. Az *Europica Varietas*-ban ötvenkét lapon foglalkozik a danzigi viszonyokkal (Londonról, Párizsról együttvéve sem ír ennyit), s Pruzországról, Danzigról szóló állításait támasztja alá a legtöbb forrásmunkával. Cím szerint utal Münsterus *Descriptio Prussiae*, Mechoviensis *Cronica Polonorum*, Schüttius *Historia rerum Prussicarum* c. munkáira, cím nélkül pedig Lasicius *Clades Dantiscanorum*-ára.⁴ Csombor e történeti, földrajzi műveket alaposan tanulmányozta, hosszan idézi állításait.⁵

Danzigi útinaplójának legérdekesebb sorai a város gimnáziumára és templomaira vonatkoznak. Danzig akkori tizenkét temploma közül kettőről: a Szűz Mária- és a gimnáziumi templomról szóló feljegyzéseit a továbbiak megértéséhez idéznünk kell, mert ezekben vallás-külszági példaképeiről, Schachmann danzigi polgárról és Bonifacio olasz vándorhumanistáról:

„Az Szűz Mária... Eötvén két Oltár benne, azok közöt leg nevezetesb az, mely az Szent Dorottya Cópólnáának előtte vagyon, kit csak az három fő Innep nap nitnak fel. Beszélgeti az kösség, hogy ez az Oltár az tengeren találtatot, és itéli, hogy nem emberi kéz, hanem Angyali munka által faraghtatot. De fides sit apud dicentem, ez bizonyos, hogy *Bartholomaeus Schachmannus*: *Asiae, Europae, Aphricae Ulysses*, nyoltz ezer forintot adot volna az városnak érte, ha az ő Exoticotamióban hatták volna helyhezteni.

Három nevezetes Epitaphium benne: Dom. Cyremerbergiacae, Familiae Brandesiacae, et *Bartholomaei Schachmanni*, az ki Európat, Ásiát, Africát bé járta. Igen szép ez: Smaragd, Jáspis, sok féle márvány kövecel ékesített.” (EV. 67—72.)

Miért tartotta Csombor fontosnak, hogy [Schachmann] nevét feljegyezze? A Schachmannok Danzig legősibb és legvagyonosabb családjai közé tartoztak. Magyarországról vándoroltak Sziléziába, majd Danzigba, ahol magas közigazgatási tisztségeket viseltek. B. Schachmann 1559-ben született, előbb Danzig esküdtbírája, majd tanácsosa, proconsula volt, 1605-ben pedig polgármesterré választották. 1614-ben halt meg. Már fiatalon nagy utazásokat tett: bejárta Német-, Francia- és Olaszországot, Egyiptomot, Közel-Keletet. Krakkóban és Strassburgban egyetemi tanulmányokat folytatott, s európai vándorútja során a kor kiváló tudósaival érintkezett. A strassburgi akadémia épp odaérkezésekor (1581) elűzött alapítóját, Johann Sturmot, a neves pedagógust pl. nordheimi birtokán látogatta meg. Utazásaiból megtérve, külföldön összevásárolt műtárgyaiból régiségygyűjteményt állított össze. Életrajzát abból az érdekes emlékkönyvből ismerjük, melyet halála után fia, az ugyancsak B. Schachmann (1601—1661) örökölt.⁶ A kortársai által „Asiae, Europae, Aphricae Ulysses” jelzővel

³ Molnár strassburgi tartózkodásáról: *Turóczi-Trostler József*: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955. 12. Csombor Márton és az általa jól ismert Molnár Albert (vö. EV. 332.) Európa-élményének összemérésekor persze utalnunk kell arra is, hogy Csombor mindössze két évet töltött Nyugat-Európában, s számára Danzig után nem adódott kedvező alkalom egy Heidelberghez mérhető európai művelődési központ hatásainak befogadására. Fejlődése kényszerűen megrekedt a strassburgi, danzigi fokon.

⁴ EV. 29., 33—34., 52., 54. Münsterus (Sebastien Münster) német földrajztudósnak a XVI. sz. közepén németül megjelent *Cosmographia*-jára hivatkozik itt Csombor, mely első latin kiadása (1550) óta inkább *Cosmographia universalis* címen ismeretes. Vö. *Enciclopedia Italiana*. (A továbbiakban: *Enc. It.*) vol. XXIV. 44—45. — Petrus de Dusburg (Duisburg) munkáját kéziratban használhatta, mert Ch. Hartknoch csak 1676-ban adta ki (megj.: Frankfurt—Lipce). Vö. *Karl Estreicher*: Polonische Bibliographie des XV.—XVII. Jahrhunderts. Krakó, 1883, 362. — Mechoviensis (Maciej Miechowita) krónikáját Krakkóban nyomatta ki Vietor 1521-ben. Vö. *Estreicher*: i. m. 14. — Caspar Schüttius (Kasper Schütz), „secretarius civitatis Gedanensis” németül írott történeti munkájának Csombor által használt bővített kiadása 1599-ben jelent meg (Eisleben). Vö. *Estreicher*: i. m. 108. és *Theodorus Wierzbowski*: Bibliographia Polonica XV ac XVI ss. Varsó, 1889. I. 581. — Lasicius (Jan Łasicki) művét előbb Posnanban, majd Frankfurtban adták ki 1577, ill. 1588-ban. Vö. *Estreicher*: i. m. 68—69.

⁵ Lasiciussal kapcsolatban ezt már kimutatta: *Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint az Óceánus mellett. MKszle. 1943. 246.

⁶ Vö. *Otto Günther*: Das Stambuch des Bartholomäus Schachmann. Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins. (Danzig.) 1907. Zahl 3. 45—50. A tanulmányt I. Fabiani-Madeyska szívessége folytán használhattam.

tisztelt Schachmannról a hasonlóan „polytropus Hungariae magnus” címmel illetett Csombor⁷ az ifjabb Schachmannról hallhatott legtöbbet, hisz együtt fratkoztak be a danzigi gimnáziumba. De Schachmann tetteit halála után „az község is beszélgette,” s Csombor Mártonunk így jegyezhetette fel róla pl. azt az apróságot is, hogy a danzigi fegyvertár két lovas bábujára ő ajándékozott fegyvereket. (EV. 186.)

Csombor Márton utazási szenvedélyének felébredésében alighanem Szenczi Molnár Albert alakjának ismerete az első láncszem; B. Schachmann példájának pedig e szenvedély tudatosulásában tulajdoníthatunk jelentős szerepet.

Jóval érdekesebbek azonban számunkra azok a tanulságok, melyeket a danzigi „Szürke Clastrombeli Gymnasium Templomá”-ban pihenő, B. Schachmann által is nagyra értékelt Giovanni Bernardino Bonifacio⁸ olasz humanistával kapcsolatban kommentálhatunk. Az *Europica Varietas* Bonifacioval foglalkozó sorainak egy részét már idéztük (FK. 1959. 188.), most álljon itt a teljes rá vonatkozó szöveg:

„Ez után tisztességesb Templom az Szürke Clastrombeli, kit fellyebb Gymnasium Templomának nevezék, mivel hogy az Clastrombul Schola fundáltatott. Felette nagy templom, két részre osztatot, az egyik részében prédikálnak, az másikban az Ur Vaczoráiához járuló népek Zombat napon tanítatnak. Az Birodalom benne vagyon az Helvetica Confessionalókkal, kik mostan nagy Orghonát építenek.

Ninczen egy nevezetes Epitaphiumnál töb [benne], kit Schachman Bertalom egy Ioannes Bernardius Bonifacius nevű Olasznak erigált, ki mikoron az Pápa haraghiát kerülvén szabad számkivetésben men volna vallásáért, és midőn Magyar Országot, Lengyel Országot, Franciát, Angliát, Scotiát, Dániát, Svéciát és Béc Országot el iárta volna, az Balticum tengeren naufragiumban szeme világát el vesztette, és szerencsére Danczkába vitetett az szélvésztil, az hol az polgárok holtáigh való eledelt, és tisztességes temetést hólta után engedtek neki. Ez fő ember által az Danczkai Bibliotheca őregbitett. Az Epitaphiomon az képe köbül ki faragtatot, kinek feie felet ilyen írás vagyon:

*Destruat effigiem mox, ut solet omnia tempus,
Immortalem animam destruere haud poterit.*

Alatta ez :

*Ossa diu iactata nimis terraque, marique,
Hic requiem errorum denique repperiunt.*

Ez templomban vagyon amaz fő Philosophus és Theologusnak koporsó köve, kin három czillagh és három rósa vagyon ki faragva illen írással : Bartholomaeo Keckermannno et haeredibus. Ez Templomotis az Helvetica Confession lévők birják.” (EV. 70—73.)

Bonifacio és Csombor viszonyának tisztázásához a továbbiakban végigtekintünk az olasz humanista magyar vonatkozásai szempontjából is érdekes életútján. Mint már utaltunk rá, friss munkára : Aldo Bertini nápolyi kutató 1957-ben megjelent tanulmányára támaszkodunk.⁸

Bonifacio a XVI. sz. második felének azon olasz szabadgondolkodói közé tartozott, akik az erősödő inkvizíció elől Európa országaiban vándorolva szoros kapcsolatba kerültek a reformációval, akik valamelyik protestáns európai város szellemi életére humanista műveltségükkel, erasmizmusukkal termékenyítően hatottak. A II. Zsigmond lengyel királlyal és anyjával, Bona Sforzával is kapcsolatban álló Bonifacionak éppen danzigi hatása a legfontosabb. Nem véletlen tehát, hogy Csombor itt ismerkedett meg nevével.

Bonifacio a Brindisi és Taranto között fekvő Oriában született 1517. IV. 25-én. Apja, Roberto Bonifacio, a nápolyi családból származó királyi tanácsos, Oria városát 1500 végén kitüntetésül kapta szolgálataiért II. Frigyesről. A „marchese d'Oria” címmel, melyet fiai is viseltek, V. Károly adományozta meg. Legkisebb fia : Giovanni Bernardino gondos nevelésben részesült. Rómában, majd Nápolyban, később Franciaországban tanult teológiát, filozófiát, latint és görögöt. Híres nevelői voltak, akik közül Quinto Mario Corrado neves filozófus és jogtudós volt rá legnagyobb hatással. Szülei halála után Nápolyban telepedett le, s elfoglalta öröklött birtokait. Ettől kezdve érintkezett korának íróival és tudósival. A hírneves velencei nyomdász, Aldo Manuzio utódai, az „aldinák” kiadói neki ajánlották a „Rime del

⁷ Csombort Szilágyi Benjámin István nevezi így : Acta synodi nationalis hungaricae ... MDCXLVI. Magyarul közli : Finkey Pál. Sárospataki Füzetek. 1857. 167.

⁸ Aldo Bertini : Giovanni Bernardino Bonifacio marchese d'Oria, fondatore della Biblioteca Civica di Danzica. Estratto dall'„Archivio Storico per le Province Napoletane”. Nuova serie. vol. XXXVII. (1957.) Napoli, 1958. pp. 77. (A továbbiakban : Bertini.)

Petrarca" híres kiadását. Francesco Baldelli, Lelio Carni, mestere : Q. M. Corrado, s Lodovico Dolce, — aki *Ifigenia* c. tragédiája bevezetésében így ír róla : „... non è dubbio che se al nostro secolo si trovasse Virgilio, nessun' altro per Mecenate e giudice dei suoi divini poemi che lei sola elegerebbe”⁹ — ugyancsak megisztelték ajánlásaikkal.

Nápolyban töltött évei arra az időre esnek, amikor a spanyol származású Juan Valdés de Quenea és az olasz szabadgondolkodó hagyományt folytató Bernardino Occhino prédikátor szervező tevékenysége nyomán a városban megindult a reformáció eszméinek terjedése. Az új vallási gondolat híveinek száma hamarosan 3000-re emelkedett, az inkvizíció pedig ezzel párhuzamosan szervezte erőit : a külföldre szökő vagy elfogott gyanúsítottak birtokait sorra elkobozták. Feltehető, hogy Bonifacio már ekkor érdeklődött a reformáció eszméi iránt, hisz elkobzástól féltett birtokainak egy részét 1546-ban önként felajánlotta a királyságnak, majd idejét ókori klasszikusok tanulmányozásának szentelve, teljesen visszavonult a közelettől. 1556 végén azonban pénzvagyonát magához vette, váratlanul felkerekedett, és Bázélbe utazott. Az inkvizíció szökött eretneknek nyilvánította, és javadalmait a pápa unokaöccsére szálltatta. Bonifacio ezt megelőzően földjei jelentős hányadát az 1556-ban Bariba visszatérő Bona Sforza lengyel királynőnek adta el. Lengyelországhoz fűződő kapcsolatai ezzel kezdődtek.

Bázélben több mint egy fél évig tartózkodott (1557–58), alaposan megismerte a reformáció mozgalmát, szoros barátságot kötött a város protestáns tudósaival. A legmelegebb szálak Bonifacius Amerbach-hoz, Erasmus örököséhez fűzték, aki egy időben a bázeli egyetemnek is rektora volt. Amerbach az Erasmus-örökségből Bázélbe menekült antitrinitárius olaszokat támogatott, így : Bernardino Occhinót, Pier Paolo Vergeriőt, Lelio Socinót és Matteo Gribaldi, továbbá Sebastian Castelliót, a merev kálvinizmussal meghasonlott neves teológust s Coelio Secondo Curionét, Kálvin másik ellenfelét. Háza ennek a Hans Holbein festővel kiegészült baráti körnek nyújtott otthont és vitalehetőséget. Bonifacio Socinivel és Castellióval került közelebbi kapcsolatba (az utóbbival több levelet is váltott), s valószínűleg részt vett az 1554-ben általuk kiadott *De Haereticis* ... c. vallási türelemről szóló nevezetes munka kibocsátásában.¹⁰

1560-ban egy sikertelen Olaszországba való visszatérés után Lengyelországba indult. Lengyelország meglátására Bonifaciót két tényező ösztönözhette. Egyrészt rendezni akarta II. Zsigmonddal Bona Sforza fennmaradt tartozását, másrészt békés élet után vágyva, a vallási villongásoktól mentes Lengyelországban vélt nyugalmat találni, ahol ekkor volt legerősebb a reformáció, különösen a luteranizmus hatása. Itt működött Lismanius, Bona Sforza gyóntatója, a már említett P. P. Vergerio, — akinek különösen a protestáns lengyel egyház megszervezésében vannak érdemei —, az antitrinitárius L. Socini és Magyarországról 1560-ban visszatért Giorgio Blandrata. Maga Csombor Márton így jellemzi a lengyel vallási állapotokat :

„Vallások főképpen három : Pápista, Reformáta és Ariána. Az reformátusok viszont két részre oszlatnak, mert avagy olyak, kik Luther Mártonnak az vallásban követői, avagy Cálvinus Jánosnak. De ezek oly igen egymást értik és az Pápistaság ellen oly egy arányu szívet viselnek, hogy soha ők egymás között, főképpen az tanítók, nem veszekednek. Okát azt itelem lenni ez szép egyességnek, hogy egyik rész sem veszi bé az Concordia könyvét, az igaz Augustana Confessionak pedig mind az két rész örömet, az mint hogy méltánis, aláia ir, és az Szent Írás után legh nagyobb böczületben azt tartja.” (EV. 11–12.)

Első lengyelországi tartózkodásának benyomásairól Bonifacio ugyanilyen hangnemben nyilatkozik egyik Castellióhoz írott levelében.

Az ekkor már augustana confessiot követő olasz humanista mégsem maradt sokáig lengyel földön. Utazási szenvedélye néhány évre Brnoba vitte, ahonnan 1564-ben azzal a szándékkal tért vissza Krakkóba, hogy Erdélybe utazik. Erdélyi útja azonban pénzügyi zavarok következtében nem valósult meg, csak Lembergig jutott el. Újra Brnoba telepedett le, innen pedig 1566-ban Bécsbe távozott, ahol megismerte Georg Tannert, Bornemisza Péterünk egykori professzorát. Az ugyancsak világjáró, Olaszországban is megfordult Tanner és Bonifacio

⁹ Idézi : Bertini : 10–11.

¹⁰ A „De Haereticis ...”-re még megjelenése évében dühös vitairatban válaszolt Béza. Vö. E. M. Wilbur : A history of Unitarism. Cambridge Massachusetts, 1946. I. 177–218. Idézi : Pirnát Antal 1959. januárjában elfogadott kandidátusi értekezése : Az erdélyi szentháromságtagadók ideológiája az 1570-es években. 91–92. Ugyancsak Pirnát A. kutatásaiból tudjuk, hogy Béza választ 1575-ben éppen Erdélyből támadták meg : Jacobus Paleologus felelt rá (kéziratban).

jól megértették egymást: többször diskuráltak teológiai kérdésekről.¹¹ Irigyeinek zaklatása elől hamarosan Bécsből is távozni kényszerült, s most egy Lyont, Párizst és Londont érintő körút következett, amelynek során jelentősen bővült könyvtárának állománya.

Végre 1567 nyarán a Bázelt melletti Lorrachban megállapodhatott. Itt is maradt tíz évig. Lorrachban újra csak önműveléssel, s ekkor már 2000 darabból álló könyvtárának gyarapításával töltötte idejét. Könyvgyűjtő utakra: Strassburgba, Bécsbe, Nürnbergbe innen is ellátogatott. 1577-ben Nürnbergbe telepedvén át, Philippus Camerarius humanista jogtudóssal ismerkedett össze, aki ekkor írta *Opere horarum subcisivarum sive meditationes historiae auctores quam antea editae* c. munkáját. Az 1602-ben Frankfurtban megjelent könyv előszavát barátságuk jeléül az a levél képezi, melyben Bonifacio kifejti: milyen módon kell olvasni a történelmet.

1578 és 1583 között életéről nincsenek pontos adataink, 1585-től 1591-ig szintén nem tudjuk biztosan hol járt. Alighanem ezekben az években fordult meg Erdélyben.¹² 1585-ben Litvániában bukkant fel, 1591-ben pedig Londonban lakott Orazio Pallavicinónak, Erzsébet királynő olasz bankárának házában.

Londonban többször meglátogatta egy Theophilus Homodei nevű danzigi orvos, s Bonifacio az ő tanácsára határozta el, hogy áttelepszik Danzigba. 1591 augusztusában indult útnak, de hajója a kikötő előtt viharba került, vagyona és könyveinek egy része tengerbe pusztult, maga pedig szeme világát vesztette el. Joahhannes Lux danzigi kereskedő tanácsára, hogy megélhetését biztosítsa, 1591 szeptemberében csonkán is nagyértékű könyvgyűjteményét a danzigi gimnáziumnak adományozta ezzel a jellemző kikötéssel: „questi non giungano mai nelle mani e nel potere dei diabolici... che si fecero altrimenti intitolare falsamente gesuiti, i quali erano i più cattivi nemici di Dio e di tutti i fedeli cristiani...” (Idézi: Bertini: 43.) A városi tanács viszonzásul heti egy magyar „gulden”-t szavazott meg asztaltartására, könyveit pedig a gimnáziumban gyűjtette össze, s itt jelölték ki lakását is. Bonifacio Danzigban is sok barátta talált. Baráti köréhez tartozott B. Schachmann, Csombor említett példaképe és Andreas Welsius professzor, aki halála után 1599-ben összegyűjtötte és kiadta posthumus epigrammait, megírta életrajzát.

Bonifacio 1597-ben, III. 24-én halt meg Danzigban, s a gimnázium templomában temették el. Emlékére B. Schachmann akkori proconsul díszes epitáfiumot állíttatott. A síremlék ma is épségben levő, Csombor által fentebb idézett feliratát egészében közöljük, mert mint látni fogjuk, utazónk főleg ebből merítette Bonifacióról szóló sorainak adatait:

„Destruat effigiem mox, ut solet omnia, tempus,
immortalem animam destruere haud poterit.

Joanni Bernhardino, Roberti f(ilio), Andreae n(epoti), Bonifacio Marchioni Oriae terrarum(um)q(ue) Francavillae et Casalis Novi D(omi)no Ann(o) Chr(ist)i MDXVII non sine omine VII. K(a)l(endas) Maias nato; Romae, in Gallis, in Hisp(ania) erudit(is) o(ritur) studiis cum laude operato; acad(emiae) et urbis Neapolitanae p(ost) p(at)rem iusticiario haereditario; sed enim in medio Hispan(iensis) ibid(em) inquisit(ionis) furore agnita ex script(is) Melanchth(onis) E(van)g(el)ii luce Paulo p(ost) exsuli voluntar(io); ac primo Venetias, dein(de) ob irati pontif(icis) insidias per Helvet(iam) in German(iam) et ad Wormatiense colloq(ium) delatio postque totos XL a(nn)os per utramq(ue) German(iam), Polon(iam), Lituani(am), Hungar(iam), Constantinop(olitanam), Angli(iam), Scot(iam), Dan(iam), Suec(i)am peregrinatio; ex Anglie(ano) demum itinere coecis subito ocul(is) misere heic naufrago;

¹¹ Bertini tanulmánya nem említi azt az érdekes publikációt Tannerrel kapcsolatban, amiből arra következtethetünk, hogy a bécsi professzor levelezett Bonifacio bázeli barátaival. Vö. *Von Stintzing: Georg Tanner's Briefe an Bonifacius und Basilius Amerbach 1554–67*. Bonn, 1879. Idézi: *Schulek Tibor: Bornemisza Péter*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 16.

¹² Erdélyi tartózkodását a nem mindig megbízható kortárs, Scipione Ammirato (1531–1601) említi: „Studia continuamente ed essendo stato in Basilea, a Lione, a Londra ed in Transilvania...” Delle Famiglie nobili napoletane. Fiorenza, 1580. I. 77. Idézi: Bertini: 40. Biztosabb adat ennél, hogy az 1591-ben a danzigi városi tanács előtt készült, könyvtárának elajándékozásáról szóló, aláírásával ellátott iratban ez áll: „...egli a causa della parola di Dio fu cacciato dalla sua patria e si trova ora nel trentacinquesimo anno di esilio e porta seco da altrettanti anni della sua peregrinazione la sua biblioteca, come egli l'aveva avuta presso di sé in Francia e in Inghilterra e parecchie volte in Germania, poi in Transilvania, in Lituania e ben sei volte in Polonia...” Donazione al Senato di Danzica. XL, III, 18. Közli: Bertini: 42–43. Alább bemutatandó sírfelirata is tanúskodik magyarországi útjáról. Figyelembe véve a lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok kapcsolatait, nincs okunk kételkedni erdélyi utazásában.

abq(ue) senatu incl(yto), cui bibliothecam — praese(nti)s exsilii solatium — legavit, per sexenn(ium) ad morte(m) usq(ue) liberaliter habito ; Italorum in simili causa exsulum facile primo polyglotto, polyhistori, polytropo laudatissimo Bartholomaeus Schachmannus repub(licae) praeconsul aram hanc postumam ut tam rariae virtutis ad posteros monumentum, ita humanitatis sibi olim Europae, As(iae) et Afric(ae) lustratori ab exteris p(rae)stitae hostinentum priv(ato) sumptu vol(ens) lubensq(ue) s(acravit). O(biit) piiss(im) e octogenarius, per o(mn)e aevum coelebs et abstemius adeoq(ue) Bonifaciorum ultimus, a(nno) C(hristi) MDXCVII. IX. K(a)l(endas) April(es).

Ossa diu iactata nimis terrae marique
hic requiem errorum denique repperiunt.”¹³

Csombor Márton azonban nemcsak e sírfelirat nyomán ismerhette Bonifációt. Tudjuk, hogy együtt tanult a danzigi gimnáziumban ifjabb Schachmannal, akitől sokat hallhatott apja barátjáról. Feljebb utaltunk arra, hogy az olasz humanistát a danzigi városi tanács könyveivel együtt a gimnáziumban helyezte el. Csombor ugyanebben a gimnáziumban tanult ; templomát az *Szürke Clastrombeli* templomnak, az *Gymnasium Templomának* nevezi, mivel hogy az *Clastrombul Schola fundáltatot*, s azt írja : Minden Templom mellett egy egy Schola vagyon, kinek mindenike az templomról nevezetett el. (EV. 82—83.) Volter von Hoiten danzigi polgárnak a város „Libro Causarium”-ában található, 1600-ban írásba foglalt, Bonifációról tett vallomása : „... lo aveva conosciuto per la prima volta nel Collegio o Monastero dei Monaci Grigi ...”¹⁴ s az, hogy a gimnázium templomát ma is nevezik „Szürke Barátok Templomá”-nak (*Grau-Mönchen-Kirche*),¹⁵ igazolja állításunkat. Amikor tehát Csombor azon sorait idézzük, melyek a gimnáziumról és annak könyvtáráról szólnak, Bonifacio danzigi lakozásának színhelyét és a könyveit tartalmazó bibliotékát is bemutatjuk :

„Szép Scholák vadnak ez városban, kiknek elő jároia az Szürke Clastromból fordítatot Gymnasium. Ez épület felette szép módgyával rendeltetett, foglal bé itéletem szerént annyi helyet, mint Tokay Vára környös körül ; felette szép bót haytásokkal, mint az Cassai el romlot Clastrom. Építetett felső palotaiában hatvan kamora, melyekben régen barátok, mostan deákok laknak. Az ablaka felett öregh írással ez vagyon írva : SILENTIUM.

Az alsó része az épületnek szép Auditoriummokkal, professorok házával ékesitet. Bé menőknek job kézre vagyon az Auditorium Philosophicum, annak utánna az Oeconomia, az hol az nagyságos és eszes Tanáczt tart mindenkoron harmincz két deákot maga ételén és italán, kiben énis három holnapig voltam. Ennek véghiben az nagy Auditorium, kiben amaz jó emlékeztető Keckerman tanítot ... Ez említet Auditoriumnak aytaiá elöt az fő Mester háza, honnan ha ember az udvarra ki tekint, megh lattyá mindgyart az professorok házá, kik szép módgyával egymásba vadnak ragasztatván. Viszontag az Clastromból ki menőknek job keze felöl vagyon az Secunda, tertia, quarta Classis, az Bibliotheca .., mely minden féle sok köny-

¹³ Az epitáfiumot közlik : Reinhold Curickes : Der Stadt Dantzigk historische Beschreibung. Amsterdamm-Danzig, 1687. 335. (Erre I. Fabiani-Madeyska figyelmeztetett) és Bertini : (44—45), ahonnan idézem. Csombor Bonifacio sírfeliratának lejegyzésével az útleírás-irodalom hagyományait követi. Az utazók ui. majdnem mindig megörökítik szobrok, síremlékek feliratait, nyilván annak bizonyítására, hogy jártak ott. (Vö. Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. Dézsi Lajos kiadása. — Somodi István 1789/90-ben kelt kéziratos Utazása. OSZK. Oct. Hung. 755. — Erdélyi János Uti naplója és úti levelei. Bp. 1951. T. Erdélyi Ilona kiadása.) Csombor francia kortársa, Charles Ogier (kb. 1595—1654), Claude de Nesmes avauxi herceg titkára Ephemerides sive iter Danicum, Suecicum, Polonicum. . . (Paris, 1656.) c. latin nyelvű útinaplójának Danzigról szóló részében éppen Bonifacio és Keckermann epitáfiumairól emlékezik meg : „Ecclesiam postea vidit, quae partim est Lutheranorum, partim Calvinianorum diversis nimirum horis. Est ibi insigne epitaphium marchionis d'Oria, qui natus Romae anno 1517 non sine omine post peragratum universum orbem Dantisci mansit ac mortuus est . . . Est et aliud epitaphium Keckermanni, egregi philosophiae professoris. Ista ecclesia collegiumque totum Franciscanorum fuit vocaturque etiamnunc Grau-Mönchen.” Az idézet az útinapló bilingvis (latin—lengyel) kiadásából való : Karol Ogier : Dziennik podróży do Polski 1635—1636. cz. 2. Tłumaczył E. Jędrkiewicz, ze wstępem M. Pelczara oraz objaśnieniami historycznymi I. Fabiani-Madeyskiej. Gdańsk, 1953, 208. — Ogierről : Nouvelle Biographie Generale. vol. XXXVIII. 552.

¹⁴ Idézi : Bertini : 53.

¹⁵ I. Fabiani-Madeyska szíves levélbeli közlése. A templomot Ogier is így nevezi. Vö. 13. jegyzet.

veckel, sok *Astrolabiumockal*, *Sphaerackal* és egyéb deáki ezközökkel rakva. Többi közöt vadnak régi viasz táblák, melyekre az Régi Rómaiak, még mig az papiros nem találatot volt, irtanak. Ide hordották bé az Keckerman könyveitis halála után, kik minden kötés nélkül csak öszve varva és ki metzve vadnak. Mellette az Inspector háza, azontul penig az Anatomicum Auditorium, ki nem tudom, az professorok, avagy penig az Auditorok restsége miat ott laktomban nem virágzot". (EV. 80—82).¹⁶

Irodalomtörténeti szempontból Csombor Bonifacio-ismeretének legfontosabb eredménye most már az lehetne, ha bizonyítani tudnánk régebbi feltételezésünket, hogy ti, nemcsak példaképét látta az olasz humanistában, hanem kézbe is vette könyvtárának darabjait, művei számára merített belőlük. Vegyük szemügyre tehát ezt a könyvgyűjteményt. Bonifacio egészen fiatalon kezdett könyveket vásárolni, s európai peregrinációja nemcsak menekülés volt az inkvizíció elől, hanem egy óriási könyvgyűjtő út is. Könyvtára, a danzigi hajótörés után készült katalógus szerint,¹⁷ 1318 kötetnyi 1163 művet foglalt magába. Főleg görög és latin klasszikusok, középkori egyházatyák s a reformáció fróinak könyveit gyűjtötte. De szép számmal találhatunk bibliotékájában olyan munkákat is, melyek a kor tudományos és irodalmi életének legfrissebb termékei. A tudomány mellett élénken érdeklődött a szépirodalom iránt. Hetven darab olasz nyelvű könyve volt, köztük: Aretino, Ariosto, Bembo, Bandello, Berni, Boccaccio, Cavalcanti, Dante, della Casa, Machiavelli, Petrarca munkái stb. Érdekességgént megemlíthetjük, hogy volt két magyar szerzőtől származó kötete is: Izabella királynőhöz fűződő kapcsolatairól ismert, neves brassói tipográfusunk, Honter János *Rudimenta Cosmographiae* c. földrajzi munkája¹⁸ és a Lengyelországgal szintén kapcsolatban álló Dudith András *Vita Poli Cardinalis*-a.¹⁹ E vázlatosan ismertetett bibliotékával vetette meg Bonifacio a danzigi városi könyvtár, a mai „Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk” alapjait, s e könyvgyűjteményben böngészett Csombor Márton.

Feltételezésünk alátámasztásához próbáljuk vizsgálat alá venni könyveinek forrásait. Az *Europica Varietas* főleg személyes élmények, látott és tapasztalt dolgok leírását tartalmazza. Csombor azonban állításait olykor olvasmányélményekre, forrásokra való hivatkozással támasztja alá, s ezek az utalások legtöbbször elgondolkoztatják a mai olvasót: hol kerülhettek kezébe az általa használt, Magyarországon többnyire ritka vagy egészen ismeretlen munkák? Összefoglalóan azzal válaszolhatnánk, hogy a danzigi gimnázium Bonifacio alapította könyvtárában. Így a már említett Sebastian Münster *Cosmographia universalis*-ának bázeli latin nyelvű kiadása, melyre Csombor eképpen hivatkozik:

„Pruz Országának az *Munsterus descriptioja* szerint, in *descriptione Prussiae*, oly gyümölcs termő földre vagyon, oly bő vizei vadnak, oly gyönyörű és bodog tartomány, hogy ha az Jupitert az éghbül alá vetnék, soha job földre nem eshetnék Pruz Orzágnál.” (EV. 29.)

megvolt Bonifacio könyvei között.²⁰ Csombor ugyancsak Lengyelország leírása közben egy bizonyos Cardanus könyvét emlegeti:

¹⁶ B. Keckermann (1574—1608) neves filozófus 1602-től volt a danzigi gimnázium rektora. Előzőleg a heidelbergi egyetemen hébert adott elő. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. XV. 518. Szenczi Molnár Albrethhez fűződő kapcsolatai ismertek; értékelésével legutóbb *Turóczi-Trostler József* foglalkozott: i. m. 158—159.

¹⁷ Bonifacio sajátkezűleg írott, 1596-ból való könyvtárkatalógusa *Cat. Bibl. I. szám* alatt) I. Fabiani-Madeyska szerint ma is megvan a „Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk”-ban. Bertini *Alia dispositio librorum coepta ab Dn. Andrea Dasio Gimnas. Prof. Index librorum (Bonifacii)* címmel ennek 1597-ből való másolatát közli (61—77). A Bonifacio-könyvtárra vö. O. Günther: Der Napolitaner Johannes Bernardinus Bonifacius, Marchese von Oria und die Anfänge der Danziger Stadtbibliothek. — Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Wilhelm zum 27. März 1903 gewidmet. Leipzig, 1903. 107—128. — F. Schwarz (volt danzigi könyvtárigazgató): Analyse eines Kataloges. Königsberger Beiträge. 1929. 326—388. Mindkettőt idézi: Bertini: 45—46.

¹⁸ *Index librorum Bonifacii*. 72. Honter lengyel kapcsolataihoz: Veress Endre: Izabella királyné. Bp. 1901. 45—46. A Rudimenta cosmographiá-t Csombor is ismerte: külföldre indulva „elnezi az Honterus Jánosnak Lengyelország tábláját...” (EV. 4.)

¹⁹ *Index librorum Bonifacii*. 67. A Lodovico Beccadelli életrajzából Dudith által fordított Vita Reginali Poli (Velence, 1563.) Honter művével együtt Lengyelországban kerülhetett Bonifacio kezébe. Dudith krakkói tartózkodása ui. éppen akkor veszi kezdetét (1564. jún.), amikor Bonifacio is Krakkóba érkezik. Az ekkor már hírneves humanistát Bonifacio talán személyesen is ismerte. Dudithról: Szimon András: Pole bíbornok és az angol reformáció. Bp. 1942. 92., 95.

²⁰ *Index librorum Bonifacii*: 67.

„Tharnov határán, nem tudom miképpen, találtak volt egy darab aranyat mely az Urnak fülében esvén, ítélte, hogy ott Arany Bányának kell lenni; nagy költséggel azért Bányászokat szerzet és szertelen nagy hiában való munkát czelekedtetet, ugy annyira, hogy ha ember láttya, el czudálkozik rayta, de egy bakpa érő hasznót nem talált. Én hiszem: sem ő maga, sem Consiliáriusi nem olvasták volt az *Cardanus könyvét* 'de Notis inveniendorum Metallorum' mert bizony ott az agyagos helyen nem kellett volna aranyat keresni, hanem ha csak el töttet. Én az haszontalan árokban ezt kiáltám: Hicce metalurgus vertitur in figulum!" (EV. 15–16.)

Nem valószínű, hogy a cinquecento leghíresebb olasz természettudósának, Gerolamo Cardanonak²¹ könyve Kassán hozzáférhető lett volna. Ellenben megvoltak Cardano művei Bonifacio könyvtárában!²² Pietro Bembo leveleit Csombor szintén itt olvashatta: a katalógusban szerepel *Lettere del Bembo* címen²³ a nagy humanista leveleinek római kiadású gyűjteménye. Bemboról az *Europica Varietas*-nak ismét csak Lengyelországot tárgyaló részében ezeket olvashatjuk:

„Pruzországnak vagyon egy Académiája Regiomonti, Királyhegyen, az hol amaz Német Poéta, az Georgius Sabinus régen tanított, ki idejében még csak Gymnasium volt, de ő nyerte meg az Pápától és Carolus Quintus Római Császártól Petrus Bembus Cardinal által az Academia privilégiumát, az mint meg tetik Bembusnak és Sabinusnak egymáshoz irt leveleükbül". (EV. 31.)²⁴

Bembo olaszul írta leveleit, olvashatta-e azokat Csombor egyáltalán? Minden bizonynyal, hisz kassai pártfogói szerint több nyelvet beszélt,²⁵ és útleírásában maga is tanúsítja, ha „kicint” is, de tudott olaszul. (Vö. FK. 1959. 187.)

Még érdekesebb adatok birtokába jutunk, ha Csombor második könyvének, a halála után 1623-ban megjelent *Udvári Scholá*-nak²⁶ forrásait nyomozzuk. Csombor Márton az erkölcs-gyűjtemény előszavában így hivatkozik irodalmi mintáira:

„Iratnac nagy sokan ilyen életnecc reguláját. Irt volt Seneca az ő feslet erkölczü Tani-ványának, az Neronac, irt Aristoteles az ő Nicomachusának, *Aretinus Galeotus*nak, mostani Angliai Jakab Király az ő fiának (melynecc fordításában sokat munkálkodot az Tiszteletes Szepsi Korotz György, nekem mindenkoron jó akaró Uram), irt Socrates Demoniusnak, kinek kinek az ő kedvesére volt gondgya." (US. 4a–4b.)

Seneca, Aristoteles, Socrates, Szepsi Korotz György műveit még könnyen odaképzelt-hetjük az *Udvári Schola* írása közben Varannón nevelősködő Csombor íróasztalára, Aretino munkáját azonban aligha! Csombor ugyanis itt Leonardo Brunira (1370–1444), az arezzói születése miatt L. Aretinonak is nevezett kiváló olasz humanistára, Dante egyik első életrajz-írójára utal, aki Coluccio Salutati és Pier Paolo Vergerio mellett a Petrarca utáni firenzei humanizmus legjelentősebb alakja.²⁷ Bruni *Isagogicon moralis disciplinae ad Galeotum Ricasolanum* címmel írt erkölcs-gyűjteményt. Erre a nem annyira fontos, de annál ritkább műre hivatkozik az *Udvári Schola* írója. Ebbe is Bonifacio könyvtárában pillanthatott bele, ahol „pure scritto su pergamena” két másik Bruni munkához kötve ma is megtalálható.²⁸

²¹ Csombor könnyen tanulmányozhatta Cardano (1501–1576) említett könyvét, mert az valamennyi munkáját latinul írta. Vö. *Enc. It.* vol. VIII. 984–985.

²² *Index librorum Bonifacii*: 62., 67.

²³ *Index librorum Bonifacii*: 77.

²⁴ *Regiomonti* = Királyhegy: Königsberg latinos, ill. magyaros alakja. Pietro Bembo (1470–1547) ismert olasz humanista és Georgius Sabinus (1508–1560) német származású újlatin költő barátsága Sabinus 1533-as olaszországi útjával kezdődött. Sabinust Albrecht porosz herceg 1544-ben hívta meg a königsbergi akadémia rektorának. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. XXX. 107–111. és *Enc. It.* vol. XXX. 383–384. A königsbergi akadémiához az ott idézett irodalomból: *M. Töppen*: Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihren ersten Rektors G. S. Königsberg, 1844.

²⁵ Vö. *Kemény Lajos*: Szepsi Csombor Márton. Földr. Közl. 1916. 272.

²⁶ *Szepsi Csombor Márton*: *Udvári Schola*. Bártfa, 1623. RMK. I. 527. (A továbbiakban: US.)

²⁷ Bruni névhasználatáról: *Enc. It.* vol. VII. 974. Értékeléséhez: *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 97.

²⁸ A kézirat Gutherer idézett munkája alapján hosszabban foglalkozik: *Bertini*: 48. Az *Index librorum Bonifacii*-ban (64.) így szerepel: *Leonardi Aretini Isagoge, manuscriptum in membranis*.

Az *Udvari Schola* újsztoikus szemléletű erkölcstanító anyaga ókori auktorok közhelyszámba menő böles mondásain kívül főleg XVI–XVII. sz.-i példatárak, locus communisok, moralis compilatiók, memorabiliák, anekdotagyűjtemények anyagára épül. E csodás, érdekes történeteket elmondó, nagy emberek tetteit, mondásait feldolgozó művek még Csombor korában is nagy becsben állottak, mert bármilyen témához nyújtottak bizonyító anyagot, a rájuk való hivatkozás egyet jelentett a történeti hűséggel. A műfaj humanista hagyományok szülötte: az egyéniség iránti érdeklődés, az írói életrajzok divatja a humanizmus korában kezdődik.²⁹ Csombor Márton, aki *Udvari Schola*-jában *Szentírásnak példájával, noha tisztéhez hozzá fért volna, nem annyira, mint Historiákkal élt* (US. 7b.), ezt a humanista hagyományt folytatja; erkölcstanító könyvecskéje inkább példatár, mint szorosan összefüggő elmélkedés.

Erdélyi János már száz évvel ezelőtt kiemelte Csombor kiváló olvasottságát,³⁰ azonban máig sem kaptunk választ arra, hol férhetett hozzá egyszerre azokhoz a művekhez, melyeket lépten-nyomon idéz? A fontosabbak mind megvoltak Bonifacio könyvtárában. Bár Volaterranus (Raffaele Maffei) nálunk is igen népszerű, Bornemisza, Balassi, Skaricza által is használt enciklopédiáját (*Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*),³¹ Baptista Fulgosius Balassihoz ugyancsak eljutó művét (*Factorum dictorumque memorabilium libri IX aucti et restituti*),³² s Fulgosius forrását: Valerius Maximus *Dictorum factorumque memorabilium libri IX* c. klasszikus példatárát, mely az *Udvari Schola*-nak is fő forrása, könnyen használhatta itthon, mégis úgy gondoljuk: először Bonifacio könyvgyűjteményében találkozott velük.³³ Diogenes Laërtius, hatásával Bessenyei Györgyig mutató műve,³⁴ a *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem*, szintén szerepel a Bonifacio-könyvtár katalógusában.³⁵ Ugyanígy megtaláljuk itt Johannes Stobaeus *Loci communes et profani sententiarum*-át³⁶, Alexander ab Alexandro *Genialium dierum libri sex* c. példatárát,³⁷ Claudius Aelianus *De varia historia libri XIV* c. gyűjteményét,³⁸ Marcus Marullus *Dictorum factorumque memorabilium libri sex*.³⁹ Ludovicus Coelius Rhodiginusnak pedig *Lectionum antiquarum libri sexdecim* c. munkáját,⁴⁰ a görög Strabo 1470-ben, 1516-ban latinul is megjelent *Geographiá*-ját⁴¹ stb.

Csombor Márton figyelemreméltó humanista érdeklődésére figyelmeztetünk, amikor megemlítjük még, hogy varannói magányában Panormita (Antonio Beccadelli) *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* c. nevezetes munkájára hivatkozva oktatja kis tanítványait, példaként a renaissance-kori uralkodók mintáját: Beatrix királynő nagyapját, Aragoniai

²⁹ A példatár-irodalmat Eckhardt Sándort doktori értekezése alapján jellemzem: Balassi Bálint irodalmi mintái. Klny. az ItK. 1913-as évf.-ból. Bp. 1913. 50. A humanizmusmal való összefüggéséről: Kardos Tibor: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában. Klny. az EPhK. 1936-os évf.-ból. Bp. 1936. 2–3.

³⁰ Erdélyi János: Szepsi Csombor Márton. Sárospataki Füzetek. 1858. 377–387.

³¹ Volaterranus enciklopédiája még nem literátus embereinknek is kedvelt olvasmánya lehetett. Szerepel pl. Perneszi Györgynek, Nádasdy Ferenc sárvári tisztartójának 1560-ban készült (általunk feldolgozandó) könyvjegyzékében. (OL. limbus ser. III. saec. XVII. fasc. 15–16. fol. 120r). Bornemisza és Balassi Volaterranus ismeretéről: Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Bp. é. n. 13–24. — Skaricza Máté Volaterranus alapján értékeli Janus Pannoniust. Vö. Szegedi (Kis) István élete. Ford.: Faragó Bálint. A Mezőturi Ev. Ref. Főgimn. Értesítője. 1905/6. 13.

³² Vö. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. Bp. 1913. 49–50.

³³ Vö. *Index librorum Bonifacii*: 69., 65., 63., 74., 73. Csombor utalásai: US. 11., 22., 30., 131–132.: Volaterranus. — 7., 19., 30., 33–34., 36., 42., 105–106., 176–177., 180.: Fulgosius. — 7., 20–21., 28., 38–40., 170., 191.: Valerius Maximus.

³⁴ Bessenyei György Laërtius-hivatkozása: Magyar néző. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. XVI.) Bp. 1932. 53.

³⁵ *Index librorum Bonifacii*: 65. Csombor utalásai: US. 9., 28., 104., 114., 197.

³⁶ *Index librorum Bonifacii*: 65., 75. Csombor utalásai: US. 104., 120.

³⁷ *Index librorum Bonifacii*: 63. Csombor utalásai: US. 12., 59., 91., 125., 147.

³⁸ *Index librorum Bonifacii*: 65. (Két kiadásban is megvolt: latinul és görögül.) Csombor utalásai: US. 8., 41., 47. Az EV.-ban is hivatkozik rá: 30.

³⁹ *Index librorum Bonifacii*: 73. Csombor utalásai: US. 11., 13., 29., 159–160.

⁴⁰ *Index librorum Bonifacii*: 67. Csombor utalásai: US. 24–25.

⁴¹ *Index librorum Bonifacii*: 69. Csombor utalásai: US. 61., EV. 228. A *Geographia* kiadástörténete: *Enc. It.* vol. XXXII. 796–797. Vö. még: Faragó Péterné: A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája. *Renaissance tanulmányok*. Szerk.: Kardos Tibor. Bp. 1957. 214.

Alfonzt állítja elé. (US. 60., 83–84.) Giovanni Pontano műveiből (*De magnanimitate; de liberalitate; de principe*) szintén idéz példákat. (US. 107., 131.) A latin nyelvű olasz humanizmus e két jelentős alakjának a XVII. sz. elején nálunk már szinte ismeretlen művei ismét csak Bonifacio könyvgyűjteményében állottak Csombor rendelkezésére.⁴²

Korábbi elgondolásunk szerint Csombor Márton Dante *Divina Commediá*-ját szintén Bonifacio bibliotékájában vehette kezébe. (Vö. FK. 1959. 189.) A könyvtárjegyzék ismerete megerősítheti ezt a feltételezést, mert tartalmazza Dante munkájának egyik velencei kiadását,⁴³ s Danzigban ma is megvan a *Divina Commediá*-nak Bonifaciótól adományozott ezen 1555-ös kibocsátása,⁴⁴ mely — mint tudjuk — arról nevezetes, hogy címlapján először tűnik fel a „divina” jelző. Ezek után módunkban áll, hogy Csombor már citált verssorait a *Divina Commedia* fenti kiadása megfelelő terzínáinak betűhív szövegével vessük egybe. Hogy Csombor zsoltáros hangütésű verse érdekes hasonlatát kellően kiemeljük, szomszédaitól közrefogva idézzük a kérdéses versszakot:

- „Az kegyes természet nem atta végh házul
Ez testet énnékem, hanem csak szállásul,
Rövid ideiglen való kis Sátorul,
52. Mely tábornak helyén hertelen meg avul.
- Mint az vizenjáró, ha kiszál hajóru,
Eljöt utát nézvén nem ismeri partrul,
Ezenképen lélek ki menvén testembül,
56. Nem emlékezik meg többé az életrül.
- Kérlek azért Uram, ha eljö az óra,
Melyen ez világból szolgálának utára
Kelletik indulni, néz boldogságára,
60. Visely lelkemnekis gondot oltalmára.” (EV. 404.)

Az 1555-ös velencei kiadás így közli Dante szövegét:

- „Et come quei; che con lena affanata
Vscito fuor del pelago a la riu
Si uolge a l’acqua perigliosa, et guata;
Così l’animo mio, ch’ancor fuggiu,
Si uols’ a retro a rimirar lo passo;
Che non lasciò giammai persona uiua.” (Inferno. I. 22–27.)

A terzínákhoz annyi megjegyzést fűznénk, hogy a XVI. sz.-i írásmód megkönnyíthette Csombor számára az értelmezést. A két hasonlat világosan egyezik: valaki partra lép a tengerből, visszapillant a megtett távolságra, és azután lelkéről beszél. Míg azonban Dante jelzőket használ, és a veszélyes tengeri utat az élő ember még nem járta, lelket remegtető vadonban megtett úthoz hasonlítja, addig Csombor leegyszerűsíti a képet, s a lélekkel kapcsolatosan — nyilván rosszul értelmezve az utolsó sort: „Che non lasciò giammai persona viva” — egyenesen a halálról beszél. Persze, hangsúlyoznunk kell újra: a szövegegyezés közvetett úton is megtörténhetett, erre vonatkozóan azonban nincsenek adataink.

*

Filológiai jellegű vizsgálataink összefoglalásául a következőket állapíthatnánk meg. Csombor Márton Molnár Albert példájától felébredtetett, rendkívül erős peregrináló szenvedélye Schachmann és Bonifacio alakjának megismerésével lett tudatosan vállalt célkitűzéssé: ők erősíthették meg azon elhatározását, hogy utazásait folytassa, hogy eljusson Molnár Albert által nem érintett, távoli országokba is. Európai „bujdosás”-ának legfontosabb állomása Danzig volt, ahol hét hónap alatt megismert egy rendkívül gazdag humanista szellemű könyv-

⁴² Index librorum Bonifacii: 65., 68.

⁴³ Uo. 76.

⁴⁴ La Divina Comedia di Dante, di nuovo alla sua vera lezione ridotta con lo aiuto di molti antichissimi esemplari, ... in Vinegia appresso Gabriel Giolito de Ferrari et Fratelli MDLV. „Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk.” Dk. 2222. 8.º Adatait I. Fabiani-Madeyskának köszönöm.

gyűjteményt, melyben két könyvének szinte valamennyi fontosabb forrása megtalálható. Danzigi lakozása idején kezdte gyűjteni a gimnázium könyvtárában útleírása földrajzi, történeti művekből vett bizonyító anyagát, tehát már ekkor megfoglanhatott benne az írói pálya gondolata, s konkrétan az, hogy vándorútrjáról majdan útinaplót fog kiadni.

Az *Udvari Schola* forrásainak és Bonifacio könyvtárának összehasonlítása viszont azt is kétségtelenül igazolja, hogy az *Europica Varietas* megírására való készülődés mellett másra is gondolt, hisz számos humanista példatárat, életrajzot és egyéb, nem földrajzi munkát is átlapozott; világi jellegű történeteket, anekdótákat, csodálatos elbeszéléseket, ahogy ő mondja: „historiákat” jegyzett fel. Lehetetlen, hogy ezt cél nélkül cselekedte volna: ilyen törtétiakkal ugyanis nem tervezhette teletűzdelni megírandó útleírását. Magyarazatként több gondolat is felmerülhet. Tanítónak, prédikátornak készülődve, talán tervezett előadásaihoz, prédikációihoz keresett anyagot, vagy pedig a számtalan megismert minta hatására arra gondolhatott, hogy valamiféle népszerű példatárat, históriás könyvet bocsájt az olvasó elé. Egy udvari, nemesi erkölcsstan (*Udvari Schola*) tervezete Danzigban még nem merülhetett fel előtte, hisz visszaterése után két évvel, 1620-ban Kassáról elúszva, kényszerűségből vált csak udvari emberré, és erkölcsgyűjteménye ennek a visszavonultságnak kényszerű gyümölcse. A Bonifacio-könyvtárban megismert humanista műveltséganyagnak — ha nem is tudjuk pontosan tisztázni rendeltetését — a huszonhárom éves Csombor Márton erős világi érdeklődése szempontjából van meghatározó jelentősége.

XVII. sz. eleji magyar erkölcsstant el sem képzelhetünk vallásos alaphang nélkül. Mégis, az *Udvari Schola* értékes központi magvát az említett danzigi ihletésű világi és humanista elemek képezik: szinte összeállíthatnánk belőlük egy elvetélt világi gondolatrendszer, egy meg nem születhető humanista mű körvonalait. Az *Udvari Schola* erős (és természetes) vallási körítése tehát csak az a papi palást, amit az író is kénytelen volt (rövid kassai tartózkodása után) Varannón magára öltetni. A humanista históriák és teologikus elmélkedések összekapcsolásának suta voltát és kényszerűségét, már részben idézett alábbi soraiban, Csombor is megfogalmazza:

„Szentírásnak példájával, noha tisztemhez hozzá fért volna, nem annyira, mint *Historiákkal* éltem, azért hogy némelyeknek, kiknek felette nagy gondgyok vagy on rá, ha szomszédgyok az Ur földé szántására csinált-é ekét, avagy nem; mondom, hogy azoknak ellenem való zaygásokat le czendesiteném, ne mondanák azt, hogy még csak vendég lévén az *Szentírásban*, másoknak tányérán gazdálkodom belőle.” (US. 7b—8a.)

Tévedés tehát az *Udvari Schola* vallásosságát „kétszeresen reakciós”-nak minősíteni, mereven szembeállítani a világosan polgári szemléletű *Europica Varietas*-szal.⁴⁵ Az útleírásban tisztán kibomlik Csombor világisága, de ha erkölcsgyűjteményéből kihámozzuk a „historiákat”, ha alaposan megvizsgáljuk forrásait, és ha idézzük a kortársak véleményét, akik szerint Csombor „csak vendég az *Szentírásban*”, akkor itt is tapinthatunk ki döntő világi jegyeket, sejtjük az eredeti világi szándékot, ami mindenekelőtt az *Udvari Schola* humanizmusában érezhető. Csombor erkölcsstanító könyve éppen a humanista hagyományok és műveltség továbbélése szempontjából jelentős alkotása XVII. sz. eleji irodalmunknak; egyértelműen méltó tehát az *Europica Varietas* írójához, mert beleillik abba a Csombor képbe, aminek legfőbb értékét a világiságban látjuk.

K É P E K :

1. Az *Epitaphiumon képe kőből ki faragtatot*...

Giovanni Bernardino Bonifacio danzigi síremlékének részlete

(A *Gdańsk gateway of Poland* c. kiadványból.

Warsaw.—Gdańsk, 1949. 159.)

2. Az *Bibliotheca*... mindenféle sok könyveckel, *Astrolabiumockal*, *Sphaerákkal* és egyéb deáki eszközöckel rakva

A danzigi gimnázium könyvtára a XVII. században (Részlet)

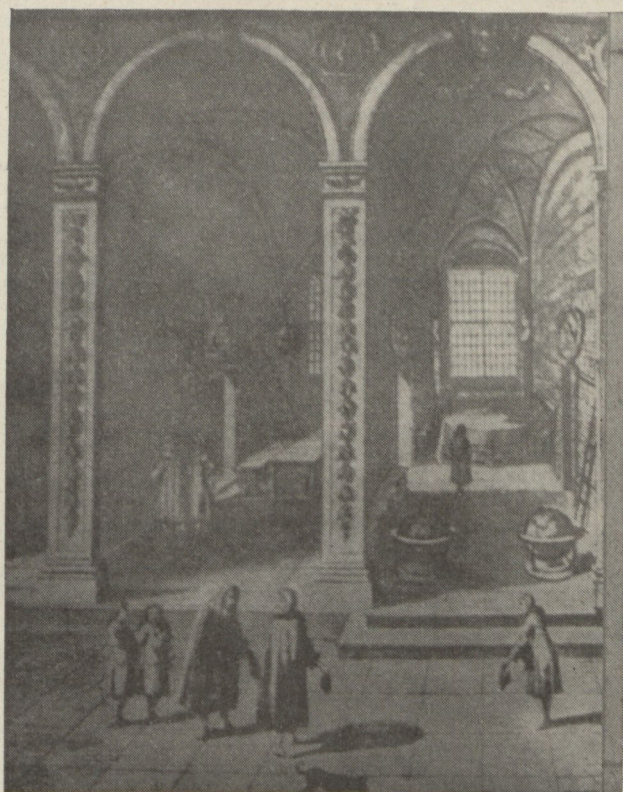
(Karol Ogier *Dziennik podróży do Polski 1635—1536* c. útleírásának illusztráló anyagából. Gdańsk, 1953. II. 206—207.)

⁴⁵ E felfogásra hajlik: *Szty Rezső*: Megjegyzések Wittman Tibor Csombor-tanulmányához. ItK. 1957. 124.

1.

2.

(Az ábrák aláírását lásd a 11. lapon)

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

KIADJA

A SZEVEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

SZERKESZTI

KIRÁLY ISTVÁN ÉS TÓTH DEZSŐ

1. *Halász Előd*: Vörösmarty és Toldy. 1956.
2. *Pósa Péter*: Babits Mihály: „Kártyavár”. 1956.
3. *Halász Előd*: Bevezetés a Faust II. részéhez. 1956.
4. *Juhász Gyula* elfelejtett Anna-versei. 1956.
5. *Vág Sándor*: A „La Hongrie Republicaine” és Juhász Gyula. 1956.
6. *Berczik Árpád*: Raimund pályakezdése hazánkban. 1958.
7. *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához. 1958.
8. *Kovács Sándor*: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. 1958.
9. *Kordé Imre*: Néhány adat Csokonai „Kultúrája”-nak keletkezéséhez. 1958.
10. *Kálmán László*: Molnár György, a realista színjátszás előfutára. 1958.
11. *Nacsády József*: A szegedi parasztnovella keletkezése. 1958.
12. *Kiss Lajos*: Simon István költészete. 1958.
13. *Ilia Mihály*: A Holnap születése. 1959.
14. *Péter László*: Juhász Gyula és a „fekete báró”. 1959.
15. *Nacsády József*: Két kirándulás. 1959.
16. *Kovács Sándor Iván*: Európai humanista hagyomány Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében. Csombor és Bonifacio. 1950.

Különlenyomat
a Filológiai Közöny 1960. évi 1. számából

Megjelent 200 példányban

Felelős kiadó Kovács Sándor Iván